

WELKE GEVOLGEN HEEFT ONTKERKELIJKING?

Een verkenning op het terrein van cultuur, demografie, economie, politiek en welzijn in Nederland tussen 1970 en 1995

Manfred te Grotenhuis, Peer Scheepers en Rob Eisinga

1. INLEIDING

In Nederland steeg in relatief korte tijd het aantal personen dat zich niet langer beschouwt als kerklid. Was rond 1920 nog maar 8% van de Nederlandse bevolking onkerkelijk, net na de Tweede Wereldoorlog (Volkstelling 1947) was dat 17%. In de jaren zestig steeg het aantal onkerkelijken sneller: van 22% in 1960 naar 39% in 1970. Tegenwoordig is meer dan de helft (62%) van de Nederlandse bevolking onkerkelijk. Naast toenemende onkerkelijkheid, daalde ook het kerkbezoek onder de kerkleden. In 1970 ging 67% van alle kerkleden minstens eenmaal per twee weken naar de kerk, in 1981 nog 54% en in 1995 nog maar 44% (1).

Het onderzoek naar de oorzaken van deze ontkerkelijking heeft een lange geschiedenis. Het begon eigenlijk al meteen op het moment dat de eerste tekens daarvan zichtbaar werden (Kruijt, 1933). Daardoor beschikken we tegenwoordig over relatief veel gegevens over het verloop en de oorzaken van het ontkerkelijgingsproces (zie Hak, 1996). Naar de mogelijke (lange-termijn) gevolgen van ontkerkelijking is tot nu toe veel minder empirisch onderzoek verricht.

Er mag dan gebrek zijn aan empirisch onderzoek naar de gevolgen van ontkerkelijking, discussie hierover was en is er volop. Zo werd door Nietzsche (1882/1966) al vroeg 'de dood van God' verkondigd met als consequentie dat er geen algemene waarden en normen meer zouden zijn (nihilisme). Dit thema kwam ook aan de orde in bekende wereldliteratuur. Zo laat Dostojevski (1958) zijn protagonist zeggen dat 'als God niet bestaat, alles geoorloofd is'. Ook binnen de sociologie kreeg het nihilisme de nodige aandacht (Goudsblom, 1977). De politiek ging de discussie al evenmin uit de weg. Zo roepen de christelijke partijen regelmatig op tot ethische herbezinning, maar ook de liberaal Bolkestein voelt wel wat voor het opnieuw benadrukken van oude christelijke deugden. Verder werd op het Ministerie van Justitie onlangs ontkerkelijking in verband gebracht met een in de jaren zeventig opgekomen 'permissiviteitscultuur' met als - verondersteld - gevolg een toename van normovertredingen (Dekker en Maas-de Waal, 1992).

De laatste tijd zijn er ook in de kranten polemieken over de vraag in hoeverre onze waarden en normen voortkomen uit de (joods)-christelijke traditie dan wel van oudere oorsprong zijn. Expliciet of meer impliciet werd de ontkerkelijking daarmee in verband gebracht. Volgens sommigen zijn belangrijke waarden en normen namelijk ontstaan uit het christendom en deze zouden weleens teloor kunnen gaan als gevolg van ontkerkelijking. Volgens anderen loopt het zo'n vaart niet. Zo wordt betwijfeld of het christendom wel de bakermat van onze waarden en normen is, waardoor het tevens onzeker is of er wel een logisch verband tussen ontkerkelijking en normverval bestaat.

Al met al kunnen we concluderen dat er aan discussie geen gebrek is als het gaat om de gevolgen van ontkerkelijking, maar empirisch is er nog veel onduidelijkheid over wat ontkerkelijking nu eigenlijk teweeg brengt in de Nederlandse samenleving. Om die reden wordt in dit artikel de volgende onderzoeksvraag gesteld: heeft de ontkerkelijking die heeft plaatsgevonden tussen 1970 en 1995, invloed gehad op maatschappelijke veranderingen op het gebied van cultuur, demografie, economie, politiek en welzijn?

Het stellen van een dergelijke vraag waarin trends met elkaar in verband worden gebracht, kan gemakkelijk leiden tot foutieve antwoorden. Om een voorbeeld te geven: naast ontkerkelijking is er over de jaren heen ook een toename van het aantal echtscheidingen waar te nemen. Men mag op basis hiervan echter niet zonder meer concluderen dat ontkerkelijking deze toename van echtscheiding veroorzaakt (een type fout die bekend staat als 'ecological fallacy'), omdat men op individueel niveau geen zicht heeft op de relatie tussen kerkelijkheid en echtscheiding. Zo is het mogelijk dat, om welke reden dan ook, juist kerkleden in de loop der tijd meer zijn gaan scheiden. Daarmee zou ook zonder ontkerkelijking het echtscheidingscijfer zijn gestegen.

Verder kunnen andere causale oorzaken in het spel zijn: ontkerkelijking en echtscheiding kunnen beide veroorzaakt worden door het toegenomen onderwijspeil van de Nederlandse bevolking, ook wel onderwijsexpansie genoemd (Ganzeboom,

1996), een andere belangrijke trend in de moderne samenleving. Om deze mogelijkheden zo veel mogelijk uit te schakelen zullen wij in dit artikel gebruik maken van de zogenaamde 'purging'-methode (Clogg, 1978). Daarin worden uitsluitend via het *individueel* niveau de gevolgen van ontkerkelijking berekend -zodat een ecological fallacy wordt uitgesloten- terwijl de mogelijke gevolgen van het toegenomen onderwijspeil worden uitgeschakeld -zodat een meer zuiver beeld van de gevolgen van ontkerkelijking wordt verkregen. Met deze werkwijze zijn we in staat vragen te beantwoorden als: hoe zou de echtscheidingstrend zijn verlopen als er in Nederland geen ontkerkelijking en geen onderwijsexpansie zouden hebben plaatsgevonden? Het verschil tussen deze gesimuleerde echtscheidingstrend en de werkelijke trend geeft aan in hoeverre ontkerkelijking en onderwijsexpansie hebben bijgedragen tot een stijging van het aantal echtscheidingen.

2. THEORIEËN EN HYPOTHESEN OVER DE GEVOLGEN VAN ONTKERKELIJKING EN ONDERWIJSEXPAANSIE

Om hypothesen af te leiden omtrent de gevolgen van ontkerkelijking en onderwijsexpansie maken we gebruik van twee theorieën die relatief succesvol bleken bij de verklaring van ontkerkelijking (Need & De Graaf, 1996 en te Grotenhuis, Peters & Scheepers, 1998a), namelijk de integratietheorie en de rationaliseringstheorie. Bij de afleiding gaan we uit van de aanname dat onkerkelijkheid en hoogst voltooide onderwijsniveau causaal voorafgaan aan de variabelen binnen de onderzochte terreinen. Naast nog te noemen theoretische argumenten zijn er voor deze aanname ook empirische argumenten. Zo bestaat het groeiende aantal onkerkelijken in Nederland voor ongeveer de helft uit personen waarvan de ouders ook al onkerkelijk waren, het grootste gedeelte van de andere helft blijkt volgens onderzoek reeds vroeg (voor het 25ste levensjaar) de kerk te verlaten (Faber et al., 1970; Need en De Graaf, 1996) en te stoppen met frequent kerkbezoek (Te Grotenhuis, Peters en Scheepers, 1998a). Voor onderwijs geldt iets soortgelijks: slechts weinigen zijn na hun 25ste levensjaar nog student. Dit maakt het weinig plausibel dat bijvoorbeeld echtscheiding (een demografisch aspect) of arbeidsparticipatie (economie) in de tijd, en wellicht causaal, voorafgaan aan onkerkelijkheid en hoogst voltooide onderwijsniveau. Op dit punt komen we in de laatste paragraaf nog terug.

2.1. Integratietheorie: algemene proposities

De meest algemene propositie binnen de integratietheorie luidt: naarmate mensen hechter zijn geïntegreerd in een intermediair verband, worden de binnen dit verband geldende normen en waarden strenger nageleefd (Stark, 1994; Ultee, Flap & Arts, 1996). Een veel geciteerd voorbeeld hiervan is het verschil in zelfdoding tussen protestanten en katholieken (Durkheim, 1897/1967). Volgens Durkheim is de

bevinding dat protestanten naar verhouding vaker zelfmoord plegen dan katholieken te verklaren met het meer individualistische karakter van de protestantse godsdienst. Hierdoor zouden protestanten minder geïntegreerd zijn in hun kerkgenootschap dan katholieken. Dit verschil in integratie maakt hij aannemelijk door te wijzen op het feit dat protestanten naar verhouding op minder zielzorgers een beroep kunnen doen dan katholieken. Men hoeft echter niet alleen bij een van de grondleggers van de sociologie te zoeken naar voorbeelden. Zo werd door Hirschi (1967) en Bruinsma (1981) met succes voorspeld dat de kans op kleine criminaliteit groter wordt als jongeren minder hecht zijn geïntegreerd in het ouderlijk gezin. Een ander extreem voorbeeld is het (zelfmoord)gedrag van sekteleiden. Juist de hechte integratie in een bepaalde sekte en het veelal ontbreken van integratie in andere intermediaire verbanden leidt daar tot bijzonder strenge normnaleving.

Als we het kerkgenootschap opvatten als een intermediair verband en kerklidmaatschap en kerkbezoek opvatten als indicatoren voor de mate van integratie, dan leidt dit tot de voor de hand liggende algemene propositie dat kerkleden waarden en normen van kerkelijke instanties strenger naleven dan niet-leden alsook tot de algemene propositie dat naarmate men vaker de kerk bezoekt, kerkelijke waarden en normen strenger worden nageleefd.

Aangezien in Nederland een trend bestaat naar meer onkerkelijkheid, dat wil zeggen een afname van het aantal kerkleden alsook een afname van het kerkbezoek, is een consequentie van deze twee algemene proposities dat in de loop der tijd kerkelijke waarden en normen minder streng worden nageleefd.

2.2. Rationaliseringstheorie: algemene proposities

De meest algemene propositie die voortkomt uit de rationaliseringstheorie en feitelijk uit het werk van Weber (1920/1972) al kan worden afgeleid (zie ook Ultee, Arts & Flap, 1996), luidt: naarmate individuen sterker de nadruk gaan leggen op effectiviteit en efficiency, worden traditionele elementen steeds minder belangrijk gevonden. Een meer concrete afgeleide daarvan is dat werkgevers hun (toekomstige) werknemers in de loop der tijd steeds meer zijn gaan beoordelen op basis van prestaties in plaats van afkomst. Zo is in de loop der tijd de eigen opleiding steeds belangrijker geworden voor de beroeps carrière (Blau & Duncan, 1967). Als gevolg hiervan kiezen steeds meer jongeren ervoor om steeds langer onderwijs te volgen (onderwijsexpansie) hetgeen er overigens op den duur toe leidt dat lager opgeleiden worden verdrongen van de arbeidsmarkt (diploma-inflatie). Een hogere opleiding volgen betekent een toename van het aantal vaardigheden, waaronder technische maar ook cognitieve (Weil, 1985). Inherent aan een toename van cognitieve vaardigheden is een toename van het relativiseringsvermogen waardoor men traditionele zaken vaker met scepsis beziet. Op basis hiervan formuleren we de algemene propositie dat hoger opgeleiden zich sterker zullen distantieren van traditionele waarden en normen dan lager opgeleiden.

Aangezien in Nederland het gemiddeld onderwijspeil een stijgende lijn vertoont, is het gevolg van de propositie dat traditionele waarden en normen in de loop der tijd minder streng worden nageleefd.

2.3 Hypothesen over de gevolgen van ontkerkelijking en onderwijs-expansie

Cultuur: abortus en euthanasie

In Nederland is er al drie decennia een maatschappelijke discussie gaande over abortus en euthanasie. In deze discussie hebben de kerken zich altijd conservatief opgesteld. Hoewel er enige nuancering heeft plaatsgevonden, kan ook nu nog worden geconstateerd dat over deze zaken verschil van mening bestaat tussen de kerken en bijvoorbeeld de huidige regering. De kerken stellen het ongeboren kind centraal en wijzen voortijdig beëindigen van het leven op uitzonderingen na af. Buiten de kerken is men liberaler: bij een mogelijke abortus is vaak de wens van de moeder het uitgangspunt en bij euthanasie vindt men dat de wil van patiënten en de inspraak van direct betrokkenen de doorslag moeten geven. Dit verschil in opvattingen zien we ook terug bij kerkleden en niet-kerkleden: de laatsten zijn minder conservatief ten aanzien van abortus en euthanasie. Dit zelfde verschil in conservatisme bestaat ook tussen mensen die veelvuldig de kerk bezoeken en diegenen die dat weinig doen (Felling & Peters, 1984). Deze onderzoeksbevindingen ondersteunen de algemene propositie dat kerkleden en regelmatige kerkbezoekers de kerkelijke waarden en normen, waaronder die over abortus en euthanasie, sterker onderschrijven dan niet-leden en onregelmatige kerkgangers. Als we dit verbinden met het gegeven dat kerklidmaatschap en kerkbezoek in de loop der tijd in Nederland zijn afgenomen, dan volgen hieruit de volgende hypothesen: naarmate de onkerkelijkheid toeneemt, neemt het aantal voorstanders van abortus toe (hypothese 1) alsook het aantal voorstanders van vrijwillige euthanasie (hypothese 2).

Het toegenomen aantal voorstanders van abortus en vrijwillige euthanasie hoeft niet noodzakelijk veroorzaakt te worden door ontkerkelijking, zoals in de vorige hypothesen werd verondersteld. Het is namelijk ook mogelijk dat het gestegen onderwijsniveau hiervoor verantwoordelijk is. Daarvoor zijn twee redenen te noemen. Ten eerste is de neiging om de kerk te verlaten en minder vaak naar de kerk te gaan voor hoger opgeleiden groter dan voor lager opgeleiden (Need & De Graaf, 1996). Ten tweede nemen hoger opgeleiden een liberaler standpunt in over abortus en euthanasie dan lager opgeleiden (Felling & Peters, 1984). Deze onderzoeksbevinding spoort met de algemene propositie dat hoger opgeleiden zich sterker distantieëren van traditionele waarden en normen dan lager opgeleiden. De twee redenen samen maken het mogelijk dat het verschil tussen kerkelijken en niet-kerkelijken wat betreft waarden en normen over abortus en euthanasie geen religieuze achtergrond heeft maar simpelweg wordt veroorzaakt door opleidingsverschillen tussen kerkelij-

ken en niet-kerkelijken. Als we dit verder combineren met het gegeven dat het aantal hoger opgeleiden in de loop der tijd sterk is toegenomen, dan zijn de volgende hypothesen plausibel: naarmate het onderwijspeil van de Nederlandse bevolking stijgt, neemt het aantal voorstanders van abortus toe (H3) en neemt tevens het aantal voorstanders van vrijwillige euthanasie toe (H4).

Overigens willen we benadrukken dat ontkerkelijking en onderwijsexpansie niet los van elkaar staan. Uit andere analyses blijkt dat het toegenomen onderwijspeil een sterke relatie vertoont met onkerkelijkheid (Te Grotenhuis, Peters & Scheepers, 1998a). We komen op deze onderlinge samenhang in de laatste paragraaf nog terug.

Demografie: echtscheiding

In Nederland is in de afgelopen decennia de kans op echtscheiding fors toegenomen: in 1950 strandde uiteindelijk 1 op de 10 huwelijken, in 1987 was dat inmiddels 3 op de 10 (CBS-cijfers ontleend aan Ultee, Arts & Flap, 1996). Het ligt voor de hand om deze trend met ontkerkelijking in verband te brengen. Immers, de kerken huldigen het standpunt dat echtscheiding niet wenselijk is en slechts toelaatbaar onder uitzonderlijke omstandigheden. Zo kwam recentelijk nog in het nieuws dat in Nederland een katholiek huwelijk door een kerkelijke rechtbank ontbonden kan worden indien een arts verklaard dat één van de partners op het moment van inzegening wilsonbekwaam was. Verder is bekend dat de kans op echtscheiding afneemt naarmate men vaker de kerk bezoekt (Dronkers, 1997), hetgeen in overeenstemming is met de algemene propositie over het effect van integratie. We veronderstellen daarom dat naarmate de onkerkelijkheid toeneemt, ook het aantal echtscheidingen stijgt (H5).

Een alternatieve verklaring luidt dat de stijgende echtscheidingscijfers worden veroorzaakt door onderwijsexpansie (H6). De gedachte daarbij is dat conform de algemene propositie, hoger opgeleiden zich eerder distantiëren van het traditionele verbod op echtscheiding dan lager opgeleiden.

Economie: arbeidsmarktparticipatie van vrouwen

Hoewel het een karikatuur zou zijn om tegenwoordig de kerken te bestempelen als instanties waar vrouwen worden gediscrimineerd, is het evenzo overdreven om te veronderstellen dat mannen en vrouwen steeds als gelijkwaardige partners worden beschouwd door kerkelijke instanties. In een meer of minder gematigde vorm geldt nog steeds dat de man als hoofd van het gezin wordt beschouwd en dat de verzorging van de kinderen allereerst een taak van de vrouw is. Het is dan ook niet vreemd dat conform de algemene propositie, vrouwen die kerklid zijn naar verhouding minder vaak een betaalde baan hebben dan niet-kerkelijke vrouwen (zie bijvoorbeeld Steggerda, 1993) (2). Op basis hiervan veronderstellen we dat naarmate de onkerkelijkheid toeneemt, vrouwen meer gaan deelnemen aan het arbeidsproces

(H7). Een concurrerende hypothese is dat de toegenomen arbeidsparticipatie onder vrouwen niet door ontkerkelijking maar door onderwijsexpansie is veroorzaakt (H8). De gedachte hierbij is dat vrouwen het traditionele rolpatroon afwijzen omdat ze in toenemende mate beter gekwalificeerd zijn voor de arbeidsmarkt (Ganzeboom, 1996) en daardoor logischerwijs meer kans op een baan hebben.

Politiek: stemmen op het CDA

Bij de laatste Kamer-verkiezingen in 1994 leed het CDA een zeer gevoelig en voor Nederlandse begrippen uniek verlies: in vergelijking met de verkiezingen uit 1989 moest de partij maar liefst 20 Kamerzetels inleveren. Deze historische duikeling was aanleiding om de ontkerkelijking daarmee in verband te brengen want binnen de kerkelijke gemeente leeft op zijn minst de norm om op de eigen zuil te stemmen (zie voor een overzicht Andeweg, 1995). Volgens de algemene propositie wordt een dergelijke norm door kerkleden en regelmatige kerkbezoekers strenger nageleefd dan door niet-kerkleden en door degenen die sporadisch of nooit de kerk bezoeken. Andeweg toonde echter aan dat ontkerkelijking maar in geringe mate verantwoordelijk was voor de verkiezingsnederlaag van het CDA. Toch valt er nog wel iets meer te zeggen over de teloorgang van het CDA-electoraat. Als men een wat langere periode dan 1989-1994 in ogenschouw neemt, dan zijn er toch sterke aanwijzingen dat de afbrokkeling van het CDA mede door de afname van het aantal kerkleden is veroorzaakt (Eisinga, Felling & Frances, 1995). Daarom onderzoeken we voor de periode 1970-1995 de volgende hypothese: naarmate de onkerkelijkheid toeneemt, zullen minder mensen op het CDA stemmen (H9). Daarbij toetsen we tevens of de onderwijsexpansie het CDA-electoraat verkleint (H10). De gedachte achter deze hypothese is, dat hoger opgeleiden weinig zien in een partij die traditionele gezins- en cultuurpatronen verdedigt.

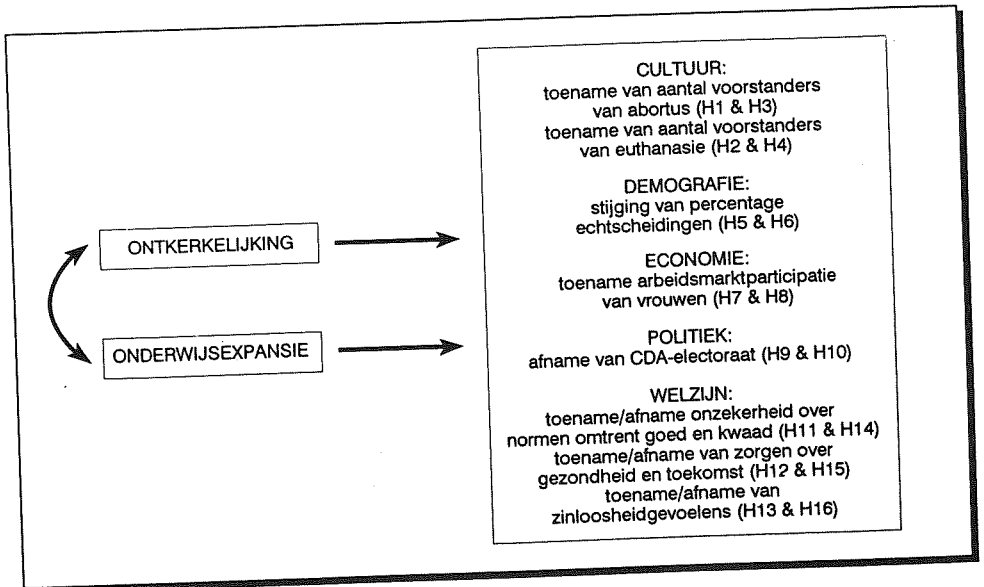
Welzijn: normatieve onzekerheid, zorgen en de zinloosheid van het bestaan

Volgens Durkheim (1912) en later Berger (1967) fungeert religie als een zingevingskader: vooral vragen over de zin van het leven, van het lijden en van goed en kwaad krijgen een eenduidig antwoord binnen de religie (zie ook Geertz, 1975). Omdat volgens de algemene propositie kerkelijken sterker zijn geïntegreerd in dit zingevingskader dan niet-kerkelijken, ligt het voor de hand om te veronderstellen dat kerkelijken minder geplaagd worden door normatieve onzekerheid, door zorgen en door gevoelens van zinloosheid dan niet-kerkelijken. In een van de weinige studies naar gevolgen van ontkerkelijking (Becker, 1985) wordt deze veronderstelling in grote lijnen bevestigd, zij het dat de verschillen tussen kerkelijken en onkerkelijken niet constant blijven over de tijd. Omdat er in Nederland in sterke mate sprake is van ontkerkelijking, kunnen dergelijke verschillen een daling van het welzijnsniveau veroorzaken. We toetsen daarom de volgende hypothesen: naarmate de onkerkelijkheid toeneemt, stijgt het aantal mensen dat zich onzeker voelt ten aanzien van normen en waarden over wat goed en verkeerd is (H11) en stijgt het aantal

mensen dat zich zorgen maakt over de gezondheid en de toekomst (H12). Verder veronderstellen we dat naarmate de onkerkelijkheid toeneemt, er steeds meer mensen zullen zijn die het leven als zinloos beschouwen (H13).

Wat betreft opleiding is het niet geheel duidelijk wat dit voor gevolgen voor welzijn heeft. Enerzijds zou een hoge opleiding wel eens positief kunnen uitwerken. Men mag immers verwachten dat mensen met een hoge opleiding cognitieve vaardigheden hebben ontwikkeld om de wereld te duiden en problemen het hoofd te bieden. Daarbij komt dat hoger opgeleiden gemiddeld genomen meer verdienen dan lager opgeleiden en dit werkt mogelijk ook positief door op het welzijn. Anderzijds bestaat het idee dat een hogere opleiding er voor zorgt dat men de eigen waarden en normen eerder ter discussie stelt en sterker relativeert en als gevolg daarvan eerder twijfelt. In feite steekt achter deze gedachtengang het aloude idee dat de zoektocht naar waarheid uiteindelijk leidt tot het inzicht dat er geen vaste beginselen zijn (Goudsblom, 1977). Uit eerder onderzoek blijkt echter dat de eerste verklaring meer plausibel is, want hoger opgeleiden staan zekerder in het leven dan lager opgeleiden (Konig, 1997). Op basis hiervan veronderstellen we het volgende: naarmate het onderwijspeil van de Nederlandse bevolking stijgt, daalt het aantal mensen dat zich onzeker voelt ten aanzien van normen en waarden over wat goed en verkeerd is (H14), daalt het aantal mensen dat zich zorgen maakt over de gezondheid en de toekomst (H15) en daalt het aantal mensen dat het leven als zinloos beschouwt (H16). Merk op dat volgens de hypothesen over welzijn ontkerkelijking en onderwijsexpansie een tegenstelde invloed uitoefenen.

We sluiten deze paragraaf af met figuur 1 waarin alle hypothesen zijn samengevat:

Figuur 1: mogelijke gevolgen van ontkerkelijking en onderwijsexpansie op de terreinen van cultuur, demografie, economie, politiek en welzijn.

3. GEGEVENS

Om de hypothesen uit de vorige paragraaf te toetsen, maken we gebruik van het longitudinale databestand 'Culturele Veranderingen in Nederland 1970-1995'. Dit bestand is ook voor andere doeleinden opgebouwd en bevat 15 steekproeven uit even zoveel jaren verzameld door het Sociaal en Cultureel Planbureau (3). Elke steekproef bevat gemiddeld 2000 respondenten (kleinste aantal 1791 en grootste aantal 2200). Met behulp van CBS-gegevens is elke steekproef representatief gemaakt voor de toenmalige Nederlandse bevolking wat betreft de combinatie leeftijd, geslacht en burgerlijke staat. Uit het bestand zijn na een leeftijdsselectie (18-70 jaar) de volgende variabelen geselecteerd.

Onafhankelijke variabelen

Om het onderwijspeil te meten maken we gebruik van de volgende vraag: *Wat is het hoogste opleidingsniveau dat U heeft voltooid?* De antwoorden hierop zijn vervolgens ingedeeld en gecodeerd in vier veel gebruikte categorieën: lager onderwijs (code 1), LBO en MAVO (2), HAVO, MBO en VWO (3) en tot slot HBO en Universiteit (4).

De onkerkelijkheid van de Nederlandse bevolking is gemeten aan de hand van kerklidmaatschap en kerkbezoek. Om het al dan niet lid zijn van een kerk vast te stellen is gebruik gemaakt van de zogenaamde tweetrapsvraagstelling (zie noot 1): 1. *Beschouwt u zich als lid van een kerkgenootschap?* en 2. *Zo ja welke is dat?* Op basis van deze twee vragen zijn de respondenten opgedeeld in vier categorieën: geen lid (1), katholiek (2), Nederlands hervormd (3) en gereformeerd (4). Het geringe aantal respondenten dat wel kerklid was maar niet tot een van deze drie kerkgenootschappen behoorde (3% van alle respondenten), is buiten de verdere analyse gelaten.

Om het kerkbezoek te meten, maken we gebruik van de volgende vraag: *Hoe vaak bezocht u de kerk in de afgelopen zes maanden?* De antwoordcategorieën hierbij zijn: wekelijks (1), twee wekelijks (2), maandelijks (3) en minder dan maandelijks of nooit (4). Op basis van deze gegevens over kerkgenootschap en frequentie van kerkbezoek, zijn de respondenten ingedeeld in zestien categorieën (onkerkelijk en minder dan maandelijks kerkbezoek (1) tot en met gereformeerd en wekelijks kerkbezoek (16).

Afhankelijke variabelen

Op cultureel terrein zijn hypothesen opgesteld over de houding ten opzichte van abortus en ten opzichte van euthanasie. Om te bepalen of iemand voorstander van abortus is gebruiken we de volgende stelling die aan alle respondenten is voorgelegd: *Abortus moet mogelijk zijn als een vrouw dat wenst.* De antwoordcategorieën

zijn: nee, dat mag niet (0) en ja, dat mag of ja, dat mag onder bepaalde omstandigheden (1). Met de vraag *Is euthanasie op eigen verzoek geoorloofd?*, antwoordcategorieën: niet geoorloofd (0) en wel geoorloofd of wel geoorloofd onder bepaalde omstandigheden (1) werd het aantal voor- en tegenstanders van euthanasie bepaald.

Om te bepalen hoeveel mensen zijn gescheiden in een bepaald jaar (demografie) is gevraagd naar de burgerlijke staat van de respondent. Omdat mensen niet kunnen scheiden alvorens getrouwd te zijn, is in dit geval het bestand beperkt tot de categorie mensen die op het moment van ondervragen zijn gescheiden (1) en de categorie mensen die op dat moment getrouwd zijn (0). Deze wijze van categorisering heeft verder als voordeel dan het percentage echtscheidingen nu de kans aangeeft voor een huwelijk om in dat jaar in scheiding te eindigen. Overigens willen we opmerken dat hiermee niet een volledig beeld van het totaal aantal echtscheidingen wordt gegeven, omdat mensen na een scheiding vaak weer hertrouwen.

Onze verkenning op economisch terrein is beperkt tot de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Om te bepalen of een vrouw al dan niet werkt, zijn uit het bestand alleen niet-studerende vrouwen tussen de 18 en 65 jaar geselecteerd. Categorisering vond plaats door alle vrouwen met minder dan 15 uur betaald werk onder te brengen in de categorie 'geen werk' (0) en alle vrouwen met meer dan 15 uur betaald werk in te delen bij 'werkend' (1).

Om het electoraat van het CDA te bepalen, is gebruik gemaakt van de vraag *Op welke partij zou u stemmen als er nu verkiezingen zouden zijn?* Respondenten die een niet-confessionele partij noemden zijn ingedeeld in 'niet CDA' (0) en respondenten die zouden stemmen op het CDA zijn gecategoriseerd als 'CDA-stemmers' (1). Respondenten met een voorkeur voor de drie kleine confessionele partijen zijn buiten verdere analyse gelaten. De reden daarvoor is dat deze partijen een zeer kerks en daarom zeer stabiel electoraat hebben en voor onkerkelijke ex-CDA-stemmers geen alternatief zijn.

Tot slot is het terrein van welzijn onderzocht. Daarbij onderscheiden we drie zaken: normatieve onzekerheid over goed en verkeerd, zorgen over gezondheid en/of toekomst, en gevoelens van zinloosheid. Normatieve onzekerheid is bepaald aan de hand van de volgende stelling: *Er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is, dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent.* De respondenten konden hierop antwoorden met 'niet mee eens' (0) en 'wel mee eens' (1). De vragen *Maakt u zich weleens zorgen over uw gezondheid?*, nee (0), ja (1) en *Maakt u zich weleens zorgen over de toekomst?*, nee (0), ja (1) zijn gecombineerd om zorgen over gezondheid en/of toekomst te meten. Gevoelens van zinloosheid zijn gemeten aan de hand van de volgende vraag: *Hebt u weleens het gevoel dat het leven zinloos is?*, antwoordcategorieën: nee (0) en ja (1).

4. ANALYSE EN RESULTATEN

Als we bijvoorbeeld willen nagaan of het stijgend aantal onkerkelijken ook een stijging van het aantal voorstanders van abortus te weeg brengt, dan moet eerst op *individueel* niveau worden vastgesteld of onkerkelijken inderdaad liberaler denken over abortus dan kerkelijken. Om gedragsveranderingen als verklaring uit te sluiten, is verder nagegaan of dit verschil door de tijd heen hetzelfde blijft. Als bijvoorbeeld - om welke reden dan ook - kerkleden door de jaren heen steeds liberaler ten opzichte van abortus zijn geworden en onkerkelijken even liberaal zijn gebleven, dan stijgt in Nederland ook het aantal voorstanders van abortus zonder dat het stijgend aantal onkerkelijken daar (oorzakelijk) iets mee te maken heeft. Mocht het verschil tussen kerkelijken en onkerkelijken inderdaad constant zijn over de jaren, dan simuleren we vervolgens een situatie waarin het aantal onkerkelijken niet meer toeneemt door de jaren. Het verschil tussen de gesimuleerde trend en de geobserveerde trend kan vervolgens worden toegeschreven aan het stijgend aantal onkerkelijken. Deze simulatie staat bekend als 'purging' (Clogg, 1978) omdat de geobserveerde trend wordt 'gezuiverd' van de invloed van het stijgend aantal onkerkelijken. Om deze simulatie te verduidelijken is in de volgende paragraaf een relatief eenvoudig voorbeeld uitgewerkt. De feitelijke simulaties om onze hypothesen te toetsen, worden beschreven in de daarop volgende paragraaf.

4.1. De analysemethode: purging

Doorgaans wordt in onderzoek de sterkte van het verband tussen twee variabelen vermeld. Zo bestaat er bijvoorbeeld een verband tussen kerklidmaatschap en opvattingen over abortus. Onder kerkleden zijn ongeveer even veel voor- als tegenstander van abortus te vinden, dus een verhouding van 1 op 1. Onder niet-kerkleden zijn de voorstanders van abortus veruit in de meerderheid (ongeveer in de verhouding 4: 1) Een gangbare maat om dit verschil in verhoudingen uit te drukken is de odds ratio. Volgens onze gegevens bedraagt de gemiddelde odds ratio tussen kerklidmaatschap en opvattingen over abortus in de periode 1970-1995 de waarde 4 (berekening: $(1/1) / (1/4)$). Vervolgens is nagegaan of het verschil in tolerantie jegens abortus tussen kerkleden en niet-kerkleden in de loop der tijd constant bleef. Dit bleek inderdaad het geval te zijn. We gaan daarom uit van een constante odds ratio van 4 voor de periode 1970-1995 (4). In tabel 1a zijn als voorbeeld drie tijdstippen gekozen (1970, 1980 en 1995) waarin kerklidmaatschap tegen abortus is afgezet en de odds ratio steeds 4 is.

Tabel 1a. De relatie tussen kerkelijkheid en abortus in 1970, 1980 en 1985 (absolute aantallen en percentages)

voorstander van abortus	1970			1980			1995		
	kerk lidmaatschap:						kolom- totaal	niet lid	kolom- totaal
	lid	niet lid	kolom- totaal	lid	niet lid	kolom- totaal			
nee	573 (57%)	167 (25%)	740 (44%)	386 (49%)	168 (19%)	554 (33%)	265 (47%)	203 (18%)	468 (30%)
ja	425 (43%)	500 (75%)	925 (56%)	405 (51%)	713 (81%)	1.118 (67%)	294 (53%)	911 (82%)	1.205 (70%)
rijtotaal	998 (60%)	667 (40%)	1.665 (100%)	791 (47%)	881 (53%)	1.672 (100%)	559 (33%)	1.114 (67%)	1.673 (100%)

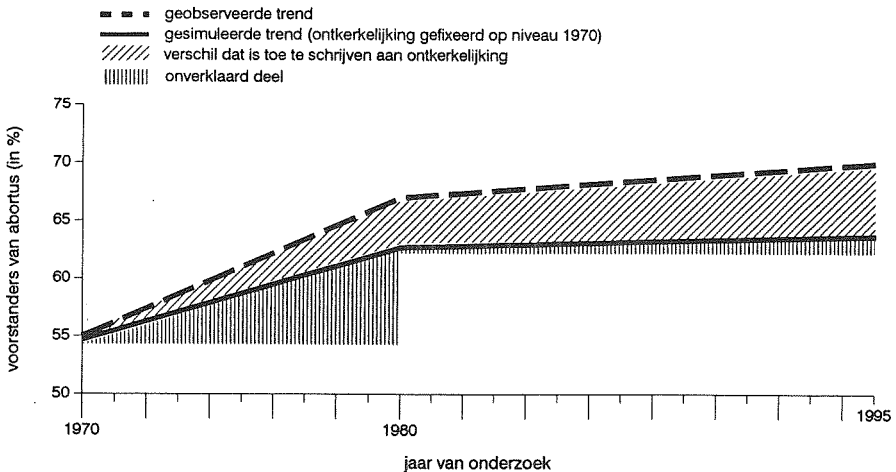
odds ratio op alle drie tijdstippen: 4

In tabel 1a zijn in de grijze cellen per jaar de aantallen en percentages voor- en tegenstanders van abortus aangegeven voor kerkleden en voor niet-kerkleden. In alle drie jaren komt terug dat het aantal voor- en tegenstanders van abortus onderkerkelijken elkaar redelijk in evenwicht houden terwijl onder niet-kerkelijken veel meer voor- dan tegenstanders zijn. De kolomtotalen geven per jaar de gemiddelde aantallen en percentages voor- en tegenstanders van abortus. Duidelijk is dat het aantal voorstanders van abortus over de tijd is toegenomen: 56% in 1970, 67% in 1980 en 70% in 1995. Tot slot geeft de tabel in de rijtotaal informatie over de aantallen kerkelijken (katholieken, Nederlands-hervormden en protestanten) en onkerkelijken per jaar. Zo was in 1970 nog meer dan de helft van de Nederlanders katholiek, Nederlands-hervormd of protestant (60%), in 1985 nog 47% en in 1995 nog maar 33% (5).

Indien we willen weten of het stijgend aantal onkerkelijken wellicht (voor een deel) verantwoordelijk is voor het stijgend aantal voorstanders van abortus, moet de invloed hiervan gezuiverd worden uit de tabel. Dit gebeurt door het percentage onkerkelijken sinds 1970 niet meer te laten veranderen. Dit betekent dat voor zowel 1970, 1980 als 1990 de verhouding kerkelijk/onkerkelijk uit 1970 geldt (60%/40%). Vanuit deze - gesimuleerde - verhouding en het feit dat voor elk jaar een odds ratio van 4 geldt, kan nu een nieuwe tabel worden samengesteld (zie tabel 1b).

Vergelijken we tabel 1b met tabel 1a dan valt op dat de jaarlijkse percentages in de grijze cellen identiek zijn. Dit betekent dat ook in de gesimuleerde situatie voor elk jaar een odds ratio van 4 geldt. Verder is in tabel 1b sinds 1970 geen toename van onkerkelijkheid meer want voor alle drie jaren geldt de verhouding kerkelijk/onkerkelijk uit 1970 (60%/40%). Deze twee gegevens, constante odds ratio van 4 en geen toename van onkerkelijkheid, hebben belangrijke gevolgen voor de gemiddelde percentages voor- en tegenstanders van abortus (zie de kolomtotalen). Was in tabel 1a het aantal voorstanders van abortus, uitgedrukt in percentages, in 1970 nog 56, in 1980 67 en in 1995 70, na het uitzuiveren van het effect van het stijgend aantal onkerkelijken is dat respectievelijk 56, 63 en 64 (6). Dit betekent dat het stijgend aantal onkerkelijken inderdaad een stijging van het aantal voorstanders van abortus te weeg heeft gebracht. Voor de duidelijkheid zijn de geobserveerde en de gesimuleerde percentages voorstanders van abortus afgezet in figuur 2.

Figuur 2: Voorstanders van abortus in de periode 1970-1995

In figuur 2 is te zien dat ontkerkelijking verband houdt met het stijgend aantal voorstanders van abortus. Als namelijk tussen 1970 en 1995 niemand onkerkelijk was geworden, dan was het aantal voorstanders van abortus belangrijk lager uitgevallen. De gesimuleerde trend is echter met name tussen 1970 en 1980 nog behoorlijk stijgend, hetgeen betekent dat tussen 1970 en 1980 een aanzienlijk deel van de trend niet verklaard kan worden met ontkerkelijking: mogelijk speelt de invloed van onderwijsexpansie en/of periode-effecten daarbij een rol (7). Voor de periode 1980-1990 is ontkerkelijking, gezien het kleine onverklaarde deel, een zeer goede verklaring voor de trend.

Het bovenstaande voorbeeld is eenvoudig en kan worden uitgerekend zonder hulp van een computer (zie noot 6). Dit wordt echter onmogelijk als veel jaren van onderzoek in de analyse worden betrokken, ontkerkelijking wordt afgemeten aan zowel de afname van kerkgang als het ledenverlies van de drie grootste denominaties in Nederland en tevens de gevolgen van onderwijs-expansie worden onderzocht. Om die reden zijn de analyses uit de volgende paragraaf uitgevoerd met logistische regressie-analyse (Xie, 1989) en zijn de gevolgen van ontkerkelijking en onderwijs-expansie zowel afzonderlijk als gezamenlijk berekend (Liao, 1989) (8).

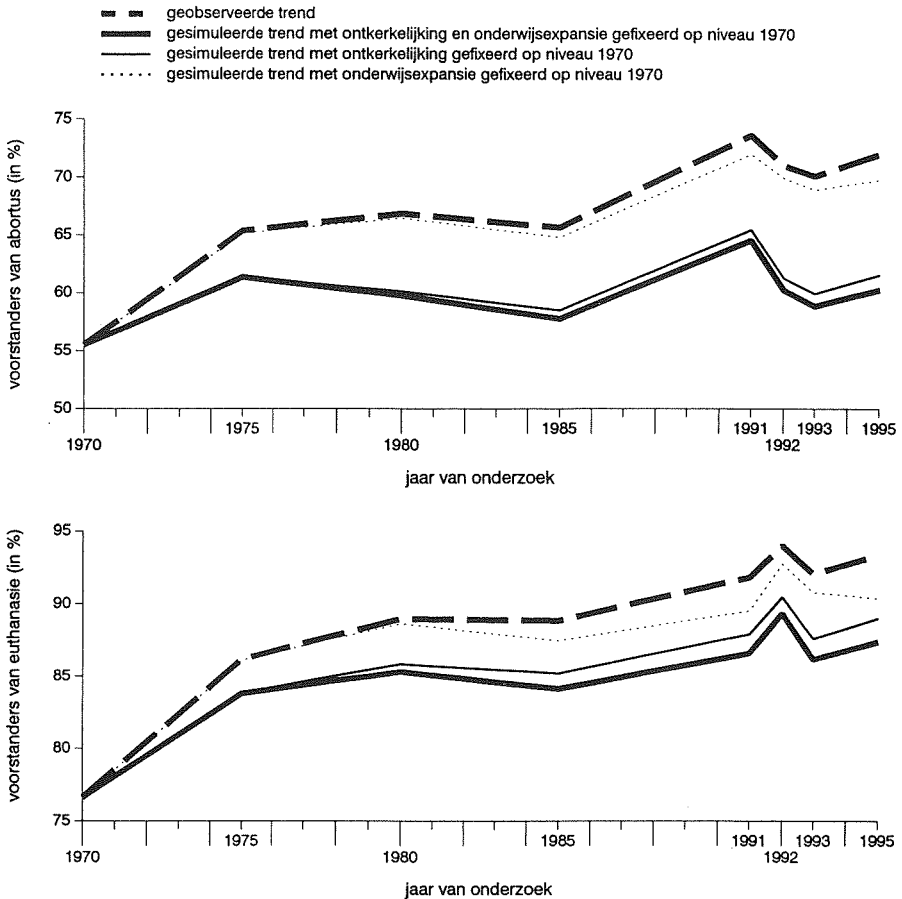
4.2. Resultaten

Anders dan in het voorbeeld uit de vorige paragraaf gaan we in deze paragraaf na wat de gevolgen zijn van zowel ontkerkelijking als onderwijsexpansie en wel onder controle van elkaar. Het effect van ontkerkelijking alsook de gevolgen daarvan kunnen namelijk overschat worden omdat onkerkelijken gemiddeld hoger zijn opgeleid dan kerkelijken. In onderstaande figuren is daarom steeds de geobserveerde trend afgebeeld, de gesimuleerde trend als er sinds 1970 verder geen ontkerkelijking had plaatsgevonden onder controle van opleiding, de gesimuleerde trend als er sinds 1970 geen onderwijsexpansie had plaatsgevonden onder controle van kerkelijkheid en ten slotte de gesimuleerde trend als er geen onderwijsexpansie en geen ontkerkelijking had plaatsgevonden. Verder is op de x-as aangegeven uit welke jaren informatie beschikbaar was over de betreffende afhankelijke variabele. Tot slot de opmerking dat in alle onderstaande analyses eerst gecontroleerd is of de odds ratio constant mag worden verondersteld in de bewuste periode. In alle gevallen bleek dit het geval te zijn, daarbij afgaande op de BIC-maat (zie noot 4).

In het bovenste helft van figuur 3 staat opnieuw het verloop van het aantal voorstanders van abortus, maar nu voor meer tijdstippen. Bovendien zijn zowel de afname van kerklidmaatschap en het teruggelopen kerkbezoek (samen ontkerkelijking genoemd) als onderwijsexpansie verdisconteerd. Onderwijsexpansie leidt volgens figuur 3 tot een geringe verhoging van het aantal voorstanders van abortus want de gesimuleerde trend waarin onderwijsexpansie op het niveau van 1970 blijft, ligt iets lager dan de geobserveerde trend. Ontkerkelijking heeft blijkbaar grotere gevolgen gehad want de gesimuleerde trend waarin onkerkelijkheid op het niveau van 1970 is gebleven, ligt veel lager dan de geobserveerde. Dit betekent dat indien er sinds 1970 geen verdere ontkerkelijking had plaatsgevonden, het aantal voorstanders van abortus veel lager was geweest dan de geobserveerde aantallen. Het gezamenlijke gevolg van onderwijsexpansie en ontkerkelijking is iets groter dan het gevolg van ontkerkelijking alleen. Uit het bovenstaande volgt, dat zowel hypothese 1 als 3 wordt bevestigd, echter wel met de aantekening dat hier de consequenties van ontkerkelijking veel groter zijn dan van onderwijsexpansie.

In het onderste deel van figuur 3 staat het verloop van de voorstanders van euthanasie. Sinds 1970 is het percentage Nederlanders dat vrijwillige euthanasie (onder bepaalde omstandigheden) goedkeurt gestegen van 75% naar 94% in 1995. Deze stijging is vooral sinds 1980 voor een deel het gevolg van onderwijsexpansie en is qua sterkte ongeveer de helft van hetgeen ontkerkelijking teweeg brengt. Daarmee zijn zowel hypothese 2 als 4 bevestigd. Verder de opmerking dat in vergelijking met de bovenste helft van figuur 3 de geobserveerde trend en de gesimuleerde trends dichter bij elkaar liggen. Dit betekent dat de stijging van het aantal voorstanders van euthanasie wat minder goed valt te verklaren met ontkerkelijking en onderwijsexpansie.

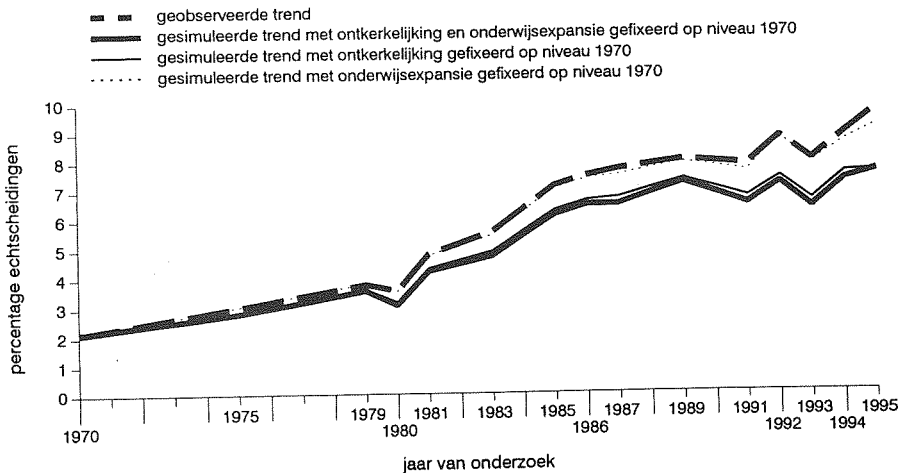

Figuur 3: Voorstanders van abortus en van euthanasie in de periode 1970-1995

Dit kan duiden op een belangrijke variabele die niet is opgenomen. Het kan ook duiden op het feit dat het al dan niet voorstander zijn van euthanasie sterk wordt bepaald door gebeurtenissen die op een ieder invloed uitoefenen (periode-effecten), bijvoorbeeld de aandacht van de media.

De volgende figuur laat het verloop van echtscheiding in Nederland tussen 1970 en 1995 zien.

Figuur 4: Echtscheidingen als percentage van het totaal aantal getrouwden in de periode 1970-1995.

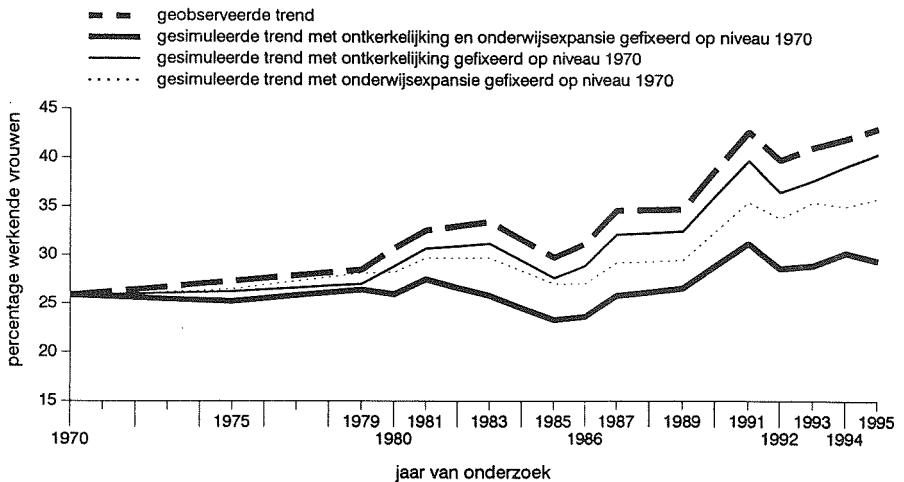
Uit figuur 4 blijkt, dat behoudens kleine fluctuaties het percentage echtscheidingen tussen 1970 en 1995 fors is gestegen. Deze trend is niet het gevolg van onderwijsexpansie want de gesimuleerde trend zonder onderwijsexpansie en de geobserveerde trend zijn vrijwel identiek. Ontkerkelijking daarentegen is niet zonder gevolg: als de ontkerkelijking op het niveau van 1970 was gebleven, dan zou in 1995 niet 10% maar 7% van alle getrouwden zijn gescheiden. Samenvattend vormt figuur 4 een bevestiging van hypothese 5 en een verwerping van hypothese 6.

Na de bespreking van echtscheiding volgt een economische trend namelijk de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen tussen 1970 en 1995.

Uit figuur 5 komt naar voren dat het percentage werkende vrouwen een sterke trend vertoont. In 1970 had ongeveer 25% van alle vrouwen die hun studie hadden afgerond en tussen de 18 en 65 jaar oud waren, een betaalde baan van minimaal 15 uur per week. Dit percentage steeg vrij geleidelijk naar 43% in 1995. Deze stijging is overigens met name te wijten aan een sterke stijging van het aandeel vrouwelijke part-timers, een patroon dat afwijkt van vergelijkbare industriële landen (OECD, 1997). Ontkerkelijking was mede verantwoordelijk voor de stijging van de arbeidsmarktparticipatie onder vrouwen, maar onderwijsexpansie nog meer (ongeveer in de verhouding 1:2). Dat onderwijsexpansie (een economisch aspect) grotere gevolgen heeft voor de arbeidsmarkt dan ontkerkelijking (een cultureel aspect) is plausibel. Gezien de onderlinge verhouding vormt ontkerkelijking hier echter,

ondanks onderwijsexpansie en conjunctuurschommelingen, een niet te verwaarlozen verklaringsfactor. Dit is ook te zien aan de gezamenlijke gevolgen van onderwijsexpansie en ontkerkelijking. Los van fluctuaties zou het aandeel werkende vrouwen namelijk vrijwel constant zijn gebleven als er sinds 1970 geen verdere ontkerkelijking en onderwijsexpansie had plaatsgevonden. Al met al worden hypothese 7 en 8 bevestigd.

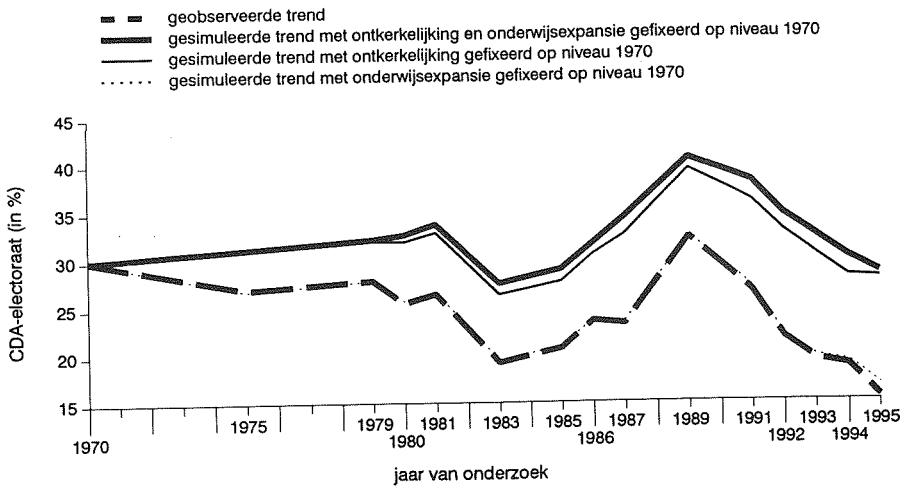
Naast het economisch terrein is het politieke krachtenveld in Nederland tussen 1970 en 1995 onderzocht en dan meer specifiek de teloorgang van het CDA. De uitkomsten staan in figuur 6.

Figuur 5: Het percentage werkende vrouwen (15 uur of meer) op het totaal aantal niet studerende vrouwen tussen 18 en 65 jaar oud in de periode 1970-1995.

In figuur 6 zien we uiteraard het historische verlies van het CDA tussen 1989 en 1994 dat aanleiding gaf tot veel speculaties. Uit de figuur wordt tevens duidelijk dat onderwijsexpansie en ontkerkelijking het verlies in deze periode niet goed kunnen verklaren. De geobserveerde trend en de gesimuleerde trends dalen namelijk tussen 1989 en 1995 praktisch even sterk. Over de hele periode gezien heeft ontkerkelijking wel degelijk gevolgen: als er sinds 1970 geen verdere ontkerkelijking had plaatsgevonden, dan was het CDA-electoraat in 1995 procentueel nog even groot geweest als in 1970, terwijl het in werkelijkheid halveerde. Een ander opmerkelijk punt dat het gevolg van ontkerkelijking voor de omvang van het CDA-electoraat fraai illustreert is 1989: hét succesjaar van het CDA. Zonder ontkerkelijking was er nog meer reden voor euforie geweest. Want dan had het CDA 40% van de stem-

men gekregen in plaats van 30% hetgeen een bevestiging vormt van hypothese 9. Onderwijsexpansie is niet in staat om de geobserveerde trend te verklaren en ook de gevolgen van onderwijsexpansie en ontkerkelijking samen zijn niet veel groter dan dat van ontkerkelijking alleen. Dit betekent falsificatie van hypothese 10.

Figuur 6: Het CDA-electoraat als percentage van het totaal aantal kiesgerechtigden in de periode 1970-1995

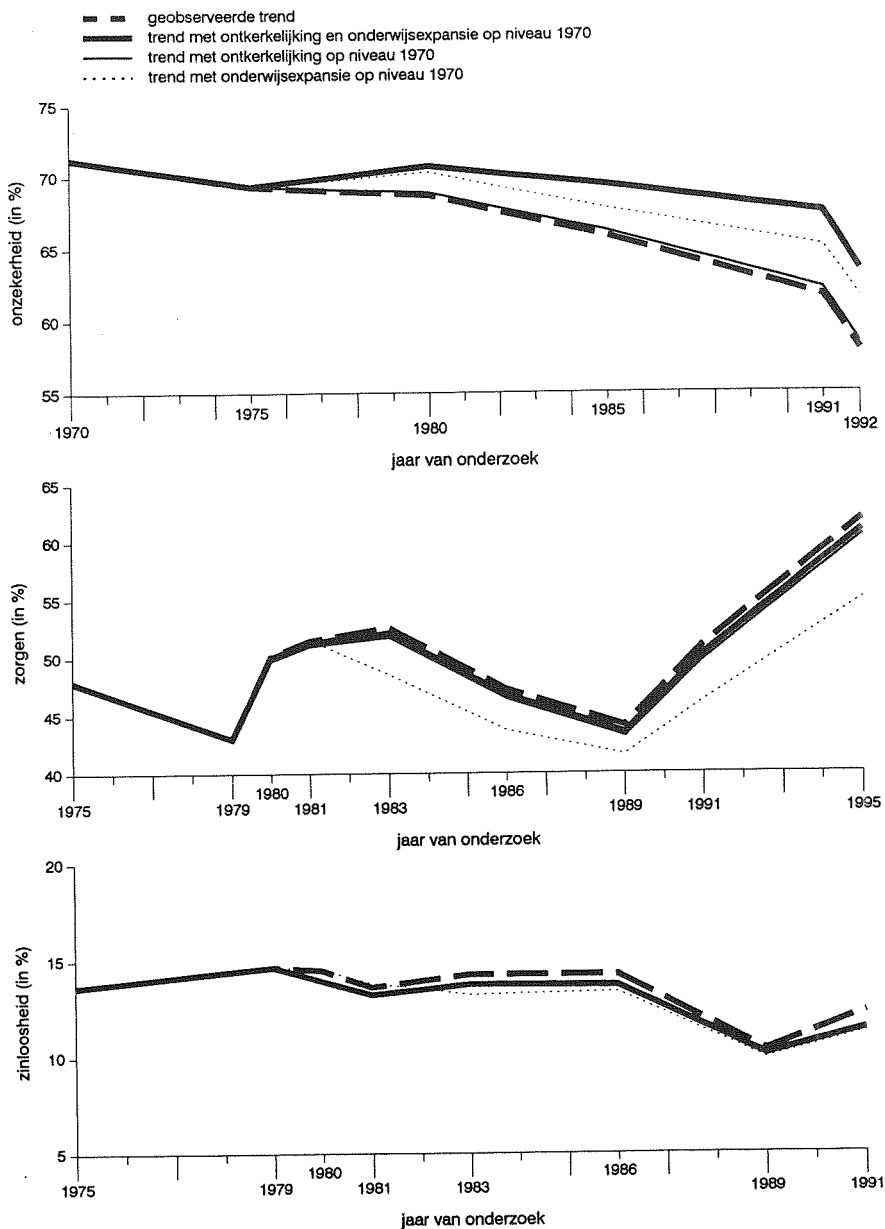
Het laatste terrein dat werd onderzocht betreft welzijn, waarbij de verwachting is dat ontkerkelijking het welzijn verlaagt en onderwijsexpansie het welzijn verhoogt. In hoeverre dit overeen komt met de werkelijkheid, is in figuur 7 te zien.

Het bovenste deel van figuur 7 laat de ontwikkeling van de normatieve onzekerheid zien. Opmerkelijk daarbij is dat, in strijd met de vaak gehoorde stelling, de onzekerheid over wat goed en verkeerd is niet toe- maar afneemt. Voor deze afname is de onderwijsexpansie voor een deel verantwoordelijk, want de trend zou minder dalend zijn geweest als er sinds 1970 geen onderwijsexpansie had plaatsgevonden. Aangezien de gesimuleerde trend waarin sinds 1970 geen ontkerkelijking heeft plaatsgevonden, niet of nauwelijks afwijkt van de geobserveerde trend mogen we concluderen dat ontkerkelijking in dit geval geen toename van onzekerheid teweeg heeft gebracht. Opmerkelijk is wel dat het gezamenlijke gevolg van ontkerkelijking en onderwijsexpansie sterker is dan dat van onderwijsexpansie alleen. Blijkbaar verhoogt dus het gezamenlijk optreden van ontkerkelijking en onderwijsexpansie voor verdere afname van de onzekerheid over wat goed en verkeerd is. Al met al wordt daarmee hypothese 11 verworpen en hypothese 14 bekrachtigd.

Het middelste deel van figuur 7 gaat over de ontwikkeling van de zorgen over gezondheid en toekomst. Door de sterke schommelingen, die gerelateerd lijken aan economische conjunctuurschommelingen, is hierin geen echte trend te ontdekken. Wel is het zo dat onderwijsexpansie de zorgen over gezondheid en toekomst heeft verminderd conform hypothese 15. Ontkerkelijking heeft in deze periode geen zichtbaar gevolg gehad en dit betekent verwerping van hypothese 12. Het gevolg van ontkerkelijking en onderwijsexpansie samen is echter van dien aard dat het gevolg van onderwijsexpansie alleen teniet wordt gedaan. Deze tegengestelde en elkaar opheffende invloeden zijn op grond van hypothese 12 en 15 *samen* overigens wel plausibel.

Tot slot is in figuur 7 het verloop aangegeven van het percentage Nederlanders dat het leven wel eens als zinloos beschouwt. Uit de geobserveerde trend kan worden geconcludeerd dat het met het nihilisme, ondanks ontkerkelijking, wel meevalt. De trend is zelfs eerder (licht) dalend dan stijgend. Het afgenomen kerklidmaatschap en het teruggelopen kerkbezoek alsook het toegenomen onderwijspeil kunnen, gezien de geringe percentage-verschillen, geen verklaring bieden voor de geobserveerde trend. Daarom moeten de laatste twee hypothesen (13 en 16) over de gevolgen van ontkerkelijking en onderwijsexpansie verworpen worden.

Figuur 7: Het percentage Nederlanders dat zich weleens onzeker voelt ten aanzien van normen en waarden over wat goed en verkeerd is (periode 1970-1992), zich zorgen maakt over gezondheid en toekomst (periode 1975-1995), en het leven soms als zinloos beschouwt (periode 1975-1995).

5. CONCLUSIES EN DISCUSSIE

Naar aanleiding van veel discussie en relatief weinig empirisch onderzoek naar de gevolgen van ontkerkelijking werd in dit artikel onderzocht of het afgenomen kerklidmaatschap en het teruggelopen kerkbezoek (samen ontkerkelijking genoemd) tussen 1970 en 1995, in verband kon worden gebracht met veranderingen op het terrein van cultuur, demografie, economie, politiek en welzijn in dezelfde periode. Omdat kerkleden gemiddeld lager opgeleid zijn dan niet-kerkleden, werden tevens de gevolgen van onderwijsexpansie onderzocht.

Uit de onderzoeksresultaten komt naar voren dat in veel gevallen ontkerkelijking inderdaad de verwachte gevolgen heeft. Zo blijkt dat ontkerkelijking een bijdrage heeft geleverd aan de toename van het aantal voorstanders van zowel abortus als euthanasie (hypothese 1 en 2). Dit is in overeenstemming met de meer algemene propositie dat bepaalde culturele waarden en normen langzaam vervagen als steeds minder mensen zich betrokken voelen bij een kerkgenootschap. Aangezien in Nederland nauwelijks herkerkelijking plaatsvindt, is het niet te verwachten dat deze trend van vervagende (traditionele) waarden en normen omslaat. Verder blijkt dat conform hypothese 5 het echtscheidingscijfer in Nederland lager zou zijn geweest als tussen 1970 en 1995 geen ontkerkelijking had plaatsgevonden. Ook hier vinden we een aanwijzing voor de veronderstelling dat door de kerk gesanctioneerde waarden en normen hun zeggingskracht steeds meer verliezen. Op politiek terrein zijn de gevolgen van ontkerkelijking eveneens zichtbaar: volgens verwachting (hypothese 9) is de afname van het CDA-electoraat voor een aanzienlijk deel toe te schrijven aan het teruggelopen aantal kerkleden en het verminderde kerkbezoek.

Tegen de verwachting in bleek ontkerkelijking niet of nauwelijks te hebben bijgedragen tot een verminderd welzijn. We vinden namelijk geen toename van normatieve onzekerheid (H11), geen toename van zorgen over gezondheid en toekomst (H12) en zeker geen toename van gevoelens van zinloosheid (H13). Dit zijn aanwijzingen dat het wegvallen van de kerk als zingevingkader niet automatisch betekent dat het psychologisch welbevinden ernstig wordt ondermijnd. Ook Goudsblom liet zich onlangs nog in dergelijke bewoordingen uit (Gabriëls, 1997) en bij Ter Borg (1990), die het werk van Nietzsche evalueerde, rees eveneens het vermoeden dat 'nihilistische rampen' zijn uitgebleven. Overigens staan deze bevindingen in contrast met sommige studies uit Amerika waarin wordt aangetoond dat religie wél een positieve invloed heeft op het welbevinden (zie bijvoorbeeld Ellison, 1991 en Levin, Markidas & Ray, 1996). Deze tegenspraak is wellicht te verklaren met het gegeven dat in Amerika religie nog steeds een dominante factor is en bovenal verbonden lijkt met de 'American way of life' (Dobbelaere, 1981). Dat het welbevinden in Nederland blijkbaar los staat van religie, ondergraaft natuurlijk nog niet het vermoeden dat (jeugd)criminaliteit in Nederland mede het gevolg is van ontkerkelijking (van de ouders). Nader onderzoek van longitudinale gegevens met behulp van de 'purgings'-methode zou misschien ook hier helderheid kunnen brengen.

Opvallend is verder dat de onderwijsexpansie weinig gevolgen heeft gehad op de onderzochte terreinen. Het leidde weliswaar tot liberalere standpunten over abortus en euthanasie (H3 en H4) en een verlaging van normatieve onzekerheid (H14) en zorgen (H15), maar de invloed was relatief gering. Op het gebied van de arbeidsmarktparticipatie heeft onderwijsexpansie wel relatief grote gevolgen. Zonder het toegenomen onderwijspeil zouden namelijk veel minder vrouwen de arbeidsmarkt hebben betreden (H8). Overigens zorgde ook de ontkerkelijking voor een toename van het aantal werkende vrouwen (H7).

Dat de onderwijsexpansie weinig gevolgen heeft gehad, uitgezonderd het economisch terrein, wil echter niet zeggen dat een proces als onderwijsexpansie niet van belang is. Er zijn namelijk duidelijke aanwijzingen dat het toegenomen onderwijspeil van de Nederlandse bevolking als indicator voor de mate van rationalisering, de onkerkelijkheid in sterke mate heeft bevorderd (Te Grotenhuis et al., 1998a). Daarmee lijkt het er op dat in Nederland het rationaliseringsproces ontkerkelijking heeft veroorzaakt en als gevolg dáárvan allerlei waarden en normen door velen niet langer worden onderschreven en nageleefd.

Bij deze eindconclusie van dit artikel passen twee kanttekeningen. Ten eerste zijn niet alleen ontkerkelijking en onderwijsexpansie verantwoordelijk voor veranderingen op de door ons onderzochte terreinen: daarvoor zijn de onverklaarde delen in de trends te groot. Zoals in paragraaf 4 al werd gezegd, ook periode- en/of cohort-effecten spelen mogelijk een rol bij de verklaring daarvan en daarbij valt opnieuw te denken aan toenemende rationalisering van de (Nederlandse) samenleving (bijvoorbeeld: onderwijsexpansie, bevolkingstoename en economische groei). Ten tweede werd in dit artikel verondersteld dat onkerkelijkheid en hoogst bereikte onderwijsniveau causaal voorafgaan aan het niet langer onderschrijven en naleven van waarden en normen. Nu is dit bij 'harde' gedragsvariabelen zoals echtscheiding, arbeidsparticipatie en stemgedrag plausibel, omdat deze aantoonbaar niet voor een bepaald moment in de levensfase kunnen plaatsvinden. Dit is minder eenduidig bij de meting van houdingen, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van abortus en euthanasie. Het gebruik van paneldata of het retrospectief vragen stellen over de levensloop zou in vervolgonderzoek wellicht nog meer duidelijkheid kunnen brengen in het causale proces waarin mensen uit traditionele instituten, zoals de kerk, stappen en traditionele waarden en normen niet langer naleven.

Noten

- (1) De cijfers over kerklidmaatschap zijn voor de jaren 1920 en 1947 ontleend aan het Centraal Bureau van de Statistiek (volkstellingen), voor 1960 aan Faber et al. (1970) en de cijfers na 1960 alsook de gegevens over kerkbezoek in de periode 1970-1995 komen van het Sociaal Cultureel Planbureau. De percentages kerkleden zijn voor 1920 en 1947 verkregen via de eentrapsvraag (Van welke kerk bent u lid?), voor 1960 tot 1995 is de tweetrapsvraag gebruikt (Bent u lid van een kerk?, Zo ja van welke?). De eentrapsvraagstelling levert door de wat suggestieve manier van vragen minder onkerkelijken op dan de tweetrapsvraagstelling, met daarbij de aantekening dat dit verschil met name na 1960 merkbaar wordt als gevolg van een steeds groter wordende groep 'randkerkelijken' (wel lid, maar weinig tot geen kerkbezoek).
- (2) Waarschijnlijk komt dit verband niet tot stand omdat werkenden minder tijd zouden hebben voor de kerk: is men kerklid en werkend dan is dat geen beletsel om de kerk te bezoeken volgens recent onderzoek (Sanders & Hak, 1995).
- (3) Deze bestanden zijn verkrijgbaar bij het Steinmetz archief te Amsterdam onder nummers p0998 (1970-1985), p0946 (1986), p0947 (1987), p1052 (1989), p1108 (1991), p1152 (1992), p1205 (1993), p1290 (1994) en p1291 (1995). Over deze bestanden is overigens door het SCP zelf ook regelmatig gepubliceerd in de zogenaamde 'Sociaal en Culturele Rapporten' en de 'Sociale en Culturele Studies'.
- (4) Om te bepalen of we de odds ratio over de tijd heen constant mogen veronderstellen is middels de Pearson X-kwadraat (X^2) uitgerekend hoe groot het verschil is tussen geobserveerde aantallen (f) en de aantallen bij gelijkblijvende odds ratio (F), (formule: $X^2 = \sum \frac{(f - F)^2}{F}$). Omdat deze grootte snel significante waarden aanneemt bij relatief grote steekproeven, zoals hier het geval is, is vervolgens het Bayesian Information Criterium (BIC) (Raftery, 1986) berekend, waarin rekening wordt gehouden met het aantal respondenten (n) en het aantal vrijheidsgraden (vg), (formule: $BIC = G^2 - vg * \log n$). Was de BIC-waarde negatief dan werden per jaar de geobserveerde aantallen zodanig gecorrigeerd dat de odds ratio 4 werd. Deze correcties van de geobserveerde aantallen bleken erg gering, hetgeen een verdere aanwijzing is dat het constant houden van de odds ratio geoorloofd was.
- (5) Volgens deze tabel is de onkerkelijkheid wat sterker dan de feitelijk geobserveerde trend. Dit komt omdat we in de tabel niet rekening houden met kerkelijken die behoren tot kleine kerkgenootschappen (ongeveer 3% van de steekproef).

- (6) Tabel 1b kwam tot stand door eerst voor elk jaar de aantallen kerkelijken en onkerkelijken te berekenen op basis van de verhouding 40%/60% en het totaal aantal respondenten uit het desbetreffende jaar. Omdat de percentages binnen de grijze cellen ongewijzigd blijven (odds ratio blijft 4), kunnen vervolgens op basis van deze nieuwe aantallen kerkelijken en onkerkelijken ook de aantallen in de grijze cellen worden berekend. Als deze bekend zijn, kunnen de gesimuleerde kolomtotalen (het aantal en percentage voor- en tegenstanders van abortus) worden berekend.
- (7) Naast periode-effecten is het ook mogelijk dat de veranderingen tussen 1970 en 1980 het gevolg zijn van verschuivingen in leeftijd (Nederland vergrijst) en/of in cohorten (oudere cohorten sterven uit en nieuwe ontstaan). Het uiteenraffelen van periode-, leeftijds- en cohort-effecten is echter zonder sterke en niet toetsbare assumpties niet mogelijk (Te Grotenhuis, Lammers, Pelzer en Scheepers, 1998b) en wordt daarom hier achterwege gelaten.
- (8) In dit artikel zijn de afhankelijke variabelen van nominaal meetniveau. Purgings is echter ook mogelijk met lineaire regressieanalyse zodat ook afhankelijke variabelen met een interval karakter (bijvoorbeeld inkomen) geanalyseerd kunnen worden. Voor een gedetailleerde beschrijving van purging met logistische of lineaire regressieanalyse en de uitsplitsing van de gevolgen indien meerdere predictoren worden gebruikt, kan men zich wenden tot de eerste auteur, correspondentieadres: Vakgroep Sociologie, Katholieke Universiteit Nijmegen, Postbus 9104, 6800 HE Nijmegen (e-mail: m.tegrotenhuis@maw.kun.nl).

Bibliografie

- ANDEWEG, R. (1995), 'Afscheid van de verzuiling?', in: HOLSTEYN, J.J.M. & B. NIEMÖLLER (red), *De Nederlandse kiezer 1994*. Rijksuniversiteit Leiden: DSWO Press.
- BECKER, J.W. (1985), 'Deconfessionalisering, ontzuiling en anomie', *Sociale Wetenschappen*, 28: 269-332.
- BERGER, P. (1967), *Het hemels baldakijn. Bijdrage tot een theoretische godsdienst-sociologie*. Bilthoven: Ambo.
- BLAU, P.M. & O.D. DUNCAN (1967), *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- BRUINSMA, G.J.N. (1981), 'De controle theorie van Travis Hirschi: toetsing van een causaal model', in: GUNTHER MOOR, L.G.H. (red.). *Grenzen van de jeugd*. Nijmegen: Ars Aequi.
- CLOGG, C.C. (1978), 'Adjustment of rates using multiplicative models', *Demography*, 15: 523-539.

- DEKKER, P. & C. MAAS-DE WAAL (1992), 'Norm en deugd in het geding. De publieke opinie en het debat over misdaad en moraal', *Tijdschrift voor Criminologie*, 34: 306-328.
- DOBBELAERE, K. (1981), 'Secularisation. A multidimensional concept', *Current Sociology*, 29 (special issue).
- DOSTOJEVSKI, F.M. (1958), *De gebroeders Karamov*, in: Verzamelde Werken (IX). Amsterdam: Van Oorschot.
- DRONKERS, J. (1997), 'Zoals de ouden zongen, piepen de jongen. Intergenerationele overdracht van de kans op scheiding in Nederland', *Mens & Maatschappij*, 72: 149-163.
- DURKHEIM, E. (1897/1967), *Le Suicide, étude de sociologie*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- DURKHEIM, E. (1912), *Les formes élémentaires de la vie religieuse. De système totémique en Australie*. Paris: Alcan.
- EISINGA, R., A. FELLING & P.H. FRANSES (1997), 'De afbrokkeling van het electoraat van (de voorlopers van) het CDA, 1965-1994', *Sociologische Gids*, 44: 77-99.
- ELLISON, C.G. (1991), 'Religious involvement and subjective well-being', *Journal of Health and Social Behavior*, 32: 80-99.
- FABER, H., T.T. TEN HAVE, R. VAN DIJK, W. GODDIJN & J.P. KRUIJT (1970), *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland tot 1960*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- FELLING, A. & J. PETERS (1984), 'Conservatisme in Nederland nader bekeken', *Mens & Maatschappij*, 59: 339-362.
- GABRIËLS, R. (1997), 'De studie van sociale processen. Prof. dr. Johan Goudsblom met emiritaat', *Facta*, 5: 2-7.
- GANZEBOOM, H.B.G. (1996), 'Onderwijsexpansie en onderwijskansen', in: GANZEBOOM, H.B.G. & W.C. ULTEE (red.). *De Sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- GEERTZ, C. (1975), *The interpretation of cultures*. London: Hutchinson.
- GOUDSBLOM, J. (1977), *Nihilisme en cultuur*. Amsterdam: Athenaem / Polak en Van Gennep.
- HAK, D. (1996), 'Het ontkerkelijkingsonderzoek in Nederland 1933-1996. Nieuwe antwoorden op oude onderzoeksvragen?', *Sociologische Gids*, 43: 394-412.
- HIRSCHI, T. (1967), *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- KONIG, R. (1997), *Christelijke religie en antisemitisme in Nederland 1990*. Kampen: uitgeverij Kok.
- KRUIJT, J.P. (1933), *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring*. Groningen: Noordhof.
- LEVIN, J.S., K.S. MARKIDES & L.A. RAY (1996), 'Religious attendance and psychological well-being in Mexican Americans: a panel analysis of three-generations data', *Gerontologist*, 36: 454-463.

- LIAO, F.T. (1989), 'A flexible approach for the decomposition of rate differences', *Demography*, 26: 717-726.
- NEED, A. & N.D. DE GRAAF (1996), 'Losing my religion: a dynamic analysis of leaving church in the Netherlands', *European Sociological Review*, 12: 87-99.
- NIETZSCHE, F.W. (1882/1966), *Werke in drei Bänden*. ed. K. Schlechta, München: Hanser.
- ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT (OECD) (1997, july), *Employment outlook*. Paris: OECD.
- RAFTERY, A.E. (1986), 'Choosing models for cross-classifications', *American Sociological Review*, 51: 145-146.
- SANDERS, K. & D. HAK, D. (1994), 'Het verschil in kerkbezoek tussen werkende en niet-werkende vrouwen', *Sociologische Gids*, 94, 41: 372-387.
- STARK, R. (1994), *Sociology*. Belmont: Wadsworth.
- STEGGERDA, M.J. (1993), *Vrouwen In Nederland. Verscheidenheid in sociale contexten en opvattingen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Wetenschappen.
- TE GROTENHUIS, M, J. PETERS & P. SCHEEPERS (1998a), 'Waarom lopen de kerken leeg? Over oorzaken van afgenomen kerkbezoek en kerkverlating in Nederland tussen 1937 en 1995'. (verschijnt in thema-nummer van *Sociale Wetenschappen*).
- TE GROTENHUIS, M., J. LAMMERS, B. PELZER & P. SCHEEPERS (1998b), 'De onmogelijkheid om leeftijds-, periode- en cohorteffecten te bepalen. Een evaluatie aan de hand van het kerkbezoek in Nederland tussen 1970 en 1995', *Sociologische Gids*, 43: 8-28.
- TER BORG, M.B. (1990), 'Nietzsches nihilismebegrip: een interpretatie', in: KUYPERS, E.L.G.E. (red.). *Nietzsche nu of nooit*. Apeldoorn: Garant.
- ULTEE, W., W. ARTS & H. FLAP, H. (1996), *Sociologie. Vragen, uitspraken en bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- WEBER, M. (1920/1972), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. (Band 1), Tübingen: Mohr.
- WEIL, F.D. (1985), 'The variable effects of education on liberal attitudes: a comparative-historical analysis of anti-semitism using public opinion data', *American Sociological Review*, 50: 458-474.
- XIE, Y. (1989), 'An alternative purging method: controlling the composition-dependent interaction in an analysis of rates', *Demography*, 26: 712-716.